

‘Je mag niet door m’n straatje gaan’

Leprozenpenningen van Gouda en Enkhuizen

Het liedje ‘klikspaan, boterspaan, je mag niet door m’n straatje gaan’ herinnert aan de leprozen die niet door smalle straatjes mochten lopen, omdat ze bij het passeren te dicht bij andere mensen zouden kunnen komen. De klikspaan was de houten klepper, waarmee de leproos klepperde om zijn komst aan te kondigen.

Vooraf tussen 1100 en 1600 had de middeleeuwse Hollandse samenleving te maken met lepra. Toen de ziekte via de kruistochten en pelgrimstochten vanuit het Midden-Oosten in Europa terecht kwam, ontstonden er vanaf de elfde eeuw kleine gemeenschappen van leprozen buiten de stadsmuren. Op grond van de ‘wetten’ van het Oude Testament werden de leprozen buiten de samenleving geplaatst en ‘verstoten’ uit het dagelijkse leven van de stad. Leprozen waren ‘onrein’. De meesten konden niet langer rekenen op hun familie en vrienden. Ze verarmden en moesten voortaan door het leven als bedelaar.

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw werden her en der ‘ziekenhuizen’ gebouwd om de leprozen onderdak en zorg te geven. Hoewel ze wel ziekenhuizen heetten, kregen de leprozen er uitsluitend zorg; pogingen de ziekte te genezen werden niet gedaan. Men wist niet beter dan dat de ziekte ongeneselijk was. De ziekenhuizen, leprozerieën of lazarushuizen genoemd, werden door regenten van het stadsbestuur beheerd. Om aan inkomsten te komen, moesten de leprozen bedelen. Zij mochten dat alleen als ze een leprozenklepper met zich meebrachten. De klepper bestond uit drie plankjes die bij het op en neer bewegen op elkaar sloegen. In sommige gevallen

was ook de zogenaamde bedelnap op de klepper bevestigd.

ALEX
KUSSENDRAGER

De ‘leprozenschouw’ van Haarlem

In 1413 gaf graaf Willem VI met een verordening Haarlem het monopolie op lepraonderzoek. Vanaf dat jaar kwam er in Haarlem een ‘schouw’ om mensen te onderzoeken op lepra. Vóór 1413 was dit voorbehouden gebleven aan leprozen uit de omgeving van Haarlem. Met het oog op het onderzoek werd bij de Haarlemse leprozerie een nieuw onderdeel van het complex geopend: het ‘loopershuis’. Dit passantenvertrek diende als ‘schouw’, waar leprozen uit Holland, Zeeland en andere gewesten naar toe trokken om zich te laten keuren. Vanaf het einde van de zestiende eeuw zouden hier nog de van lepra verdachte personen uit Brabant en de oostelijke provincies bij komen, die tot die tijd veelal naar Leuven of Keulen en soms zelfs naar Huy werden gestuurd.

In 1586 bracht Prins Maurits met een speciale ‘orde op het schouwen en bedelen der leprozen’ de nodige eenheid aan in de verscheidenheid van stedelijke verordeningen. Lepralijders uit de gehele noordelijke Nederlanden moesten zich vanaf dat jaar in Haarlem laten onderzoeken. Alle stadsbesturen in Holland of

Lazarusklepper met
ingebouwde bedelnap

Zeeland konden daar hun leprozen naar toe sturen om zich te laten keuren op de ziekte. Het stadsbestuur of de plaatselijke ziekenhuizen betaalden meestal de reiskosten van de leproos. Eenmaal aangekomen in Haarlem werd de zieke bekeken door drie personen: een pastoor, een doctor en een chirurgijn. De keuringscommissie van drie werd destijds aangewezen door het Haarlemse stadsbestuur.

Als er geen besmetting was met de ziekte kreeg de man of vrouw een 'schoonbrief' mee. Dan konden ze hun oude beroep weer oppakken en verder leven. Als de leproos lepra bleek te heb-

ben, kreeg hij een 'vuylbrief' mee. Hiermee kreeg de zieke recht op voedsel en onderdak in de leprozerie in de stad waar hij vandaan kwam. Hij moest dan een vlieger (een soort omslagdoek), een witte hoofdband en een houten klepper dragen. De klepper, ontving hij na de 'schouw' in de Sint-Jacobskapel te Haarlem. Op de klepper stond het stadswapen van Haarlem, zodat iedereen kon zien dat hij daar 'geschouwd' was. Het kwam wel eens voor dat bedelaars en landlopers een 'vuylbrief' namaakten. Zo kregen ze toegang tot de zorg in een leprozerie: elke dag een glas bier, een vuur om je aan te warmen en een bed om in te slapen. Om degelijk misbruik te voorkomen, werden vanaf 1530 in Haarlem de leprozen na het 'schouwen' geregistreerd.

Leprozenpenningen

Elke grote middeleeuwse stad had aan het einde van de veertiende eeuw een eigen leprozerie aan de rand van de stad of net buiten de stadswal. In de noordelijke Nederlanden zijn er meer als 50 leprozerieën geweest. Bij maken van de schatting van het aantal leprozenhuizen in Holland is onder andere gebruik gemaakt van kaarten zoals die van de cartografen Jacob van Deventer en Blaeu, die een groot aantal steden in kaart hebben gebracht.

De steden hadden eigen methodes en wetten die over de zorg van de leprozen gingen. Leprozerieën moesten voor zichzelf zorgen, maar waren desondanks afhankelijk van de stad. Vaak kwam het er op neer dat leprozerieën financieel tekort kwamen, wat dikwijls ten koste ging van de zorg en de voorzieningen. De beheerders waren vaak aangewezen op schenkingen en het bezit dat leprozen meebrachten bij intreding. Daarnaast zorgden de leprozen, voor zover mogelijk, voor hun eigen onderhoud door arbeid op een eigen boerderij, door visvangst in hun toegewezen viswater of met turfsteken. De grootste

inkomstenbron was echter het geld dat met bedelen buiten de muren van de leprozerie bijeen werd gebracht. Van twee Hollandse steden zijn leprozenpenningen bekend: Gouda en Enkhuizen.

Gouda

In de Goudse en Leidse leprozerie mochten vreemde leprozen alleen als passant één à twee nachten verblijven. Gouda kende een keur dat inhield dat niemand in het leprozenhuis mocht worden ontvangen als hij geen 'loden teken' had van de leprozenmeesters. Deze meldingsplicht gold voor iedere leproos, zowel voor vreemde als voor Goudse zieken. Het stadsbestuur hield daarmee de controle op het toelatingsbeleid aan de deur van de leprozerie.

Vanwege de dreiging van een Spaanse invasie werd de Goudse leprozerie op last van het stadsbestuur in 1574 gesloten. Het stadsbestuur wilde het gebouw afbreken en de leprozen in het Magdalenenconvent onderbrengen en verzorgen, dat overigens midden in de stad lag. Het uit 1612 daterende 'Lazaruspoortje' dat oorspronkelijk toegang gaf aan dit leproshuis, is tegenwoordig de achteringang van het Gouds Museum.

Van de stad Gouda bestaan enkelzijdige loodjes met daarop het jaartal 1611. Het jaartal wordt gescheiden door een lazarusklep met daarboven de tekst GOVDA. Dit loodje, met een diameter van 25 mm, staat beschreven in *Bijdragen voor de Penningkunde (Niet in den handel) van het Friesch Genootschap* uit 1841.¹ Een exemplaar van de penning bevindt zich samen met twee houten lazaruskleppers uit 1787 in de collectie van Museum Gouda.² De penning werd uitgedeeld door de lazarusmeesters en gaf toegang tot het leproshuis. De Goudse leprozen mochten ook collecteren langs de belangrijke vaarroutes die langs Gouda liepen. Er werd aan de schippers een bedrag gevraagd voor de leprozen. Volgens de Goudse keurboeken werd in 1652 de laatste leproos opgenomen.

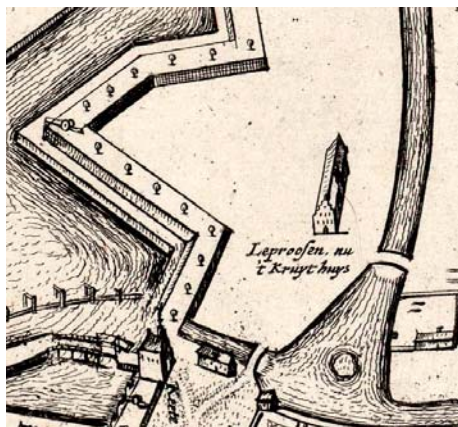

leprozenpenning
Gouda (2x ware
grootte)

Enkhuizen

In 1608 verkregen de 'Voogden der leprozen' van Enkhuizen goedkeuring voor de bouw van een leprozenhuis. Om de bouw te bekostigen hielden de regenten met toestemming van de Staten van Holland en West Friesland een loterij. In 1614 was er genoeg geld bijeen verzameld om te starten met de bouw. Het leprozenhuis kwam vlakbij de Nieuwe Ketenpoort te staan. Op de kaart in de kroniek van Brandt uit 1666 staat bij dit huis vermeld dat het toen een kruithuis was. Het leprozenhuis werd later ondergebracht in het voormalige Sint Cecilliaklooster en had als naam het *Vergulde Hoofd*.

Een ordonnantie uit ongeveer 1630 eiste dat de leprozen uit Enkhuizen beschikten over 'een behoorlijcke teken' zodat zij zich 'soude konnen onderscheyden van de

Brandt 1666 detail

vreemde leproosen'. Dit teken was de leprozenpenning welke men bij zich diende te hebben. De penningen werden geslagen in de Westfriese Munt.

In een nummer *De Verzamelaar* uit 1963 stond een artikel van de heer Stelloo over 'de bedelloodjes van lazarushuizen' waarin een leprozenloodje van Enkhuizen beschreven werd. In november 1987 werd dit loodje geveild bij Vendu Notarishuis in Rotterdam als een zeventiende eeuws havenmeesterloodje van Enkhuizen. In veiling 7 van Laurens Schulman gehouden op 12 november 1991, werd het loodje opnieuw aangeboden. In de veilingcatalogus werd de eerder door het Vendu Notarishuis gebruikte tekst gehandhaafd met een aanpassing in de plaats van herkomst: Enkhuizen was vervangen door 'onbekende plaats'. Tijdens de veiling verzekerde de veilingmeester echter dat het hier een leprozenloodje van Enkhuizen betrof.

In de *Enkhuizer Courant* van november 1990 was een ander leprozenloodje aan de orde geweest. Het betreft een schenking van mevrouw Visser van onder andere een leprozenloodje dat ten onrechte in verband werd gebracht met het 'paalkistrecht' dat Enkhuizen in 1573 van de Prins van Oranje kreeg. Een later beschrijving door de gemeente Enkhuizen spreekt van een negentiende-eeuwse begrafenispenny.

Mijn determinatie van het lood is gebaseerd op 'Bijdragen voor de Penningkunde (Niet in den handel) van het

Friesch Genootschap', waarin de penning is afgebeeld onder nummer 6 met de omschrijving: 'behoort tot de stad Enkhuizen, en heeft tot afbeeldsel een manskopje van een niet zeer gezond voorkomen, waarmede men denkelijk een melaatschen heeft willen voorstellen'.³

Samenwerking met de heer Th. Leeghwater heb ik de collectie munten, penningen, loodjes en overige objecten van de Gemeente Enkhuizen mogen bekijken, fotograferen en beschrijven en hierbij ben ik meer van dergelijke leprozenpenningen tegengekomen, waaronder twee bronzen (26-27 mm) en vijf loden (30-31 mm), waarvan één zevenkantig. De penningen zijn zondermeer aan Enkhuizen toe te schrijven. Bij archeologisch onderzoek tijdens rioolwerkzaamheden van de Noorder Havendijk tot de Compagniesbrug is in 2010 nog een vergelijkbaar leprozenloodje gevonden.⁴

Het gebouw waarin het leprozenhuis was ondergebracht heette het 'Vergulde Hoofd' en dit doet vermoeden dat zich in de gevel van het huis een vergulde gevelsteen met een hoofd stond. Misschien heeft dit hoofd model gestaan voor de afbeelding op de penning. Dit zou dan een heel andere verklaring zijn dan de omschrijving door Van Orden.⁵

Op de loodjes komen de letters L.P.H. voor. Een voor de hand liggende verklaring is dat dit staat voor LeProzenHuis, maar gezien de belangrijke rol die Haarlem speelde in de leprozenzorg, kan de letter H ook verwijzen naar de naam Haarlem.

De specifieke functie van de drie verschillende penningen is mij nog niet duidelijk. Het ronde, loden type lijkt mij het meest gangbaar als gebruikspenny. Mogelijk zijn de bronzen exemplaren later vervangen door loden, omdat dit een goedkoper materiaal is.

Er zullen vast nog wel meer plaatsen zijn waar leprozenpenningen gebruik werden. Mij zijn die tot heden niet bekend. Aanvullingen zijn daarom zeer welkom. ■

NOTEN

1. VAN ORDEN 1841, plaat I nr. 5.
2. inv. 10.627 (penning); inv. 20785a en 20785b (kleppers).
3. VAN ORDEN 1841, plaat I nr. 6.
4. DUIJN 2012, 276-277.
5. VAN ORDEN 1841, plaat I nr. 6.

LITERATUUR

A.J.M. BROUWER ANCHER 'De Amsterdamsche leprozenhuizen en hun verpleegden' *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 43 (1899) 1287-1296.

D.M. DUIJN 'Huis en haven onder de straat; archeologisch onderzoek tijdens rioolwerkzaamheden van de Noorder Havendijk tot de Compagniesbrug in Enkhuizen' *West Friese Archeologische rapporten* 46 (Hoorn, 2012).

A. KUSSENDRAGER 'Het leprozenlood van Enkhuizen' *Muntkoerier* 22 (1994) nr. 4, 21-22.

DAAN VAN LEEUWEN *Leven buiten de stadsmuur* (Amsterdam, 2013).

G. VAN ORDEN / A.D. SCHINKEL *Bijdragen voor de Penningkunde (Niet in den handel) van het Friesch Genootschap* ('s-Gravenhage, 1841).

C. STELLOO 'De bedelloodjes van lazarus huizen' *De Verzamelaar* 13 (1963).

P.J. DE VRIES *De plattegronden van Enkhuizen; van ganzenveer tot cd-rom* (Enkhuizen, 2004).

Website Het Dolhuis Haarlem, www.hetdolhuis.nl

Foto van het Gouds loodje: Collectie Museum Gouda, Gouda; de overige foto's door de auteur.